

**VERKOCHT, GESTOLEN,
EN BIJNA VERNIETIGD**

DE TURBULENTE GESCHIEDENIS
VAN HET LAM GODS

VERKOCHT,
GESTOLEN
EN BIJNA
VERNIETIGD

TOM DE SMET
WANNES ROELANT

Joos Vijd, zoals afgebeeld op een paneel van *Het Lam Gods*.
Samen met zijn vrouw gaf hij de opdracht tot het werk.

BIJNA WAS HET LAM GODS NIET AFGEWERKT

Wie voor het monumentale *Lam Gods* – 3,4 op 4,4 meter – in de Sacramentskapel van de Gentse Sint-Baafskathedraal staat, telt twaalf luiken. Aan de achterkant zijn er nog eens acht te bewonderen. Daar zien we, links en rechts onderaan, de twee figuren afgebeeld zonder wie dit meesterwerk uit de vijftiende eeuw nooit zou hebben bestaan. Aan de ene zijde zien we een knielende Joos Vijd, aan de andere zijde – eveneens knielend en de handen vroom gevouwen – zijn echtgenote Elisabeth Borluut. Het is dit echtpaar dat aan de kunstenaar Hubert van Eyck de opdracht gaf om *Het Lam Gods* te schilderen. We weten niet exact wanneer dit precies gebeurde, maar allicht was dat rond 1424.

Op dat moment waren beide Gentenaars al in de zestig. Voor de vijftiende eeuw was dat een aanzienlijke leeftijd: de gemiddelde levensverwachting in Europa lag in die tijd, weliswaar vertekend door de hoge kindersterfte, op zo'n veertig jaar. Maar zowel Vijd als Borluut behoorden tot de hogere klasse: ze genoten van het fijnste voedsel, konden zich goede medische zorgen veroorloven en leefden in comfortabele vertrekken.

Gent was in de vijftiende eeuw, na Parijs, de grootste stad ten noorden van de Alpen. Als onderdeel van het graafschap Vlaanderen kende het economische voorspoed, met dank aan de lakenweverij en -handel. In Vlaanderen werd wol uit Engeland ingevoerd en laken naar Frankrijk uitgevoerd. Dat leverde veel

geld op. De rijke Gentse patriciërs investeerden een deel van hun fortuin in katholieke kunst en architectuur.

Klaas Vijd, Joos' vader, kwam uit het Land van Beveren, een zogenaamde "heerlijkheid" in het graafschap Vlaanderen. Hij stond in de gunst van de machthebbers en kon zijn fortuin uitbreiden door onder meer het innen van rente op gronden en turfwinning. Turf diende toen om huizen te verwarmen. Joos was Klaas' derde zoon en werd rond 1360 in Beveren geboren.

Zo'n dertig jaar later leerde Joos Vijd de Gentse patriciërsdochter Elisabeth Borluut kennen. Door hun voorname afkomst ging het echtpaar al snel tot de elite van de stad Gent, waar Vijd en Borluut zich vestigden, behoren. Joos Vijd werd enkele keren schepen. Dankzij erfenissen en slimme financiële beslissingen nam de welvaart van het echtpaar enkel maar toe. Wat daarbij zeker hielp, was dat Joos Vijd zich opwerkte tot een van de vertrouwenspersonen van Filips de Goede.

Deze hertog van Bourgondië bewoog zich slim en koelbloedig door het middeleeuwse politieke mijnenveld. Terwijl zijn vader, Jan zonder Vrees, nog zijn hand had overspeeld en in 1419 was vermoord door zijn Franse rivalen, slaagde Filips erin om zonder al te veel moeite steeds meer gebied bij elkaar te sprokkelen. Naast Bourgondië had hij ook onder meer Brabant, Holland, Namen en Vlaanderen, waar Vijd en Borluut woonden, onder zijn hoede.

Filips de Goede had circa dertig maîtresses en achttien (toegegeven) bastaardkinderen. Toch vond hij nog de tijd om drie keer in het huwelijk te treden. Zijn eerste vrouw stierf in 1422. Twee jaar later hertrouwde de hertog, om een jaar later opnieuw weduwnaar te worden. Zijn derde huwelijk, met Isabella van

Een portret van Filips de Goede, beschermheer van Joos Vijd.

Portugal in 1430, was een langer leven beschoren en leverde hem drie "officiële" kinderen op. Antoon werd geboren in september 1430. Hij was slechts anderhalf jaar toen hij stierf. Judocus (ook wel Joos genoemd), die we later in dit hoofdstuk opnieuw zullen tegenkomen, werd op 24 april 1432 in Gent geboren. Hij zou maar vier maanden worden. Enkel de derde zoon, geboren in 1433, zou de volwassenheid bereiken en onder de naam Karel de Stoute zijn vader opvolgen.

Maar terug naar het echtpaar Vijd-Borluut. Zij waren nauw betrokken bij de werking van wat toen de Sint-Janskerk heette – en later de Sint-Baafskathedraal genoemd zou worden. Zo was Joos Vijd er kerkmeester. Dat was een leek die instond voor het financiële beheer van de kerkgemeenschap en ook de verantwoordelijkheid droeg voor de dagelijkse zorg voor het kerkgebouw. Dat hij vlakbij woonde, in wat nu de Gouvernmentstraat heet, was daarbij handig.

Vijds engagement voor de Gentse Sint-Janskerk ging echter nog verder. Hij liet een kapel in de kerk bouwen. Die kennen we vandaag de dag nog steeds als de Vijdkapel. Ze bevindt zich rechts van het hoofdaltaar.

Hoeveel die bouw gekost heeft, weten we niet. Wat we wel weten, is dat het echtpaar Vijd-Borluut tal van eigendommen verkocht om de kapel te financieren. Het mocht dus wat kosten. Dit valt te verklaren door de diepe overtuiging van het echtpaar dat ze zo hun hemel zouden verdienen. Er werd gestipuleerd dat er in de kapel elke dag om hun zielenheil gebeden moest worden tijdens een mis. Volgens sommige historici was de bouw van de kapel ook een poging om de reputatie van de familie in ere te herstellen: Joos' vader zou zich schuldig hebben gemaakt aan wanbeheer en fraude in het Land van Beveren, en er zelfs voor veroordeeld zijn.

Wat ook een rol speelde in de vrijgevigheid van Vijd en Borluut was het feit dat ze kinderloos waren. 'Liever dan na hun dood hun rijkge vulde beurs te zien verdelen onder verre verwanten of over te laten aan een klooster of hospitaal, dachten ze aan hun eigen onsterfelijkheid, zowel op deze wereld als in het hiernamaals,' schrijft historicus Johan Decavele.

Vijd en Borluut stopten niet bij de bouw van de kapel. Die moest ook opgeluisterd worden door een groot kunstwerk. Rond 1424 gaven ze aan de toen in Gent residerende schilder Hubert van Eyck de opdracht om een veelluik voor "hun" kapel te schilderen. Dat zou *Het Lam Gods* worden.

Met Hubert van Eyck stoten we op een eerste raadsel in de zes eeuwen tellende geschiedenis van *Het Lam Gods*. Er is namelijk bijzonder weinig geweten over deze "geestelijke vader" van het werk. Allicht werd hij in Maaseik geboren, maar zeker is dat niet. Ook Maastricht wordt weleens genoemd. In welk jaar? Niemand weet het. De zestiende-eeuwse schilder en schrijver Karel van Mander ging in zijn *Schilder-boeck* uit van 1366. Tegenwoordig denkt men eerder aan circa 1385. Een verschil van twintig jaar. Van Hubert van Eycks hand zijn, buiten *Het Lam Gods*, geen werken bewaard. Om deze reden rees er zelfs twijfel of hij überhaupt bestaan heeft. De West-Vlaamse kunstcriticus en -verzamelaar Emile Renders maakte er in de eerste helft van de twintigste eeuw zowat zijn levenswerk van om te bewijzen dat Hubert van Eyck een verzinsel was. Maar overtuigen kon hij niet. Renders kwam postuum zelfs in opspraak toen duidelijk werd dat hij de opdracht had gegeven om enkele schilderijen te vervalsen en te doen doorgaan voor authentieke werken van tijdgenoten van Van Eyck.

Op basis van diverse bronnen en vondsten kunnen we intussen wel met zekerheid zeggen dat Hubert van Eyck geen verzinsel is. Zo registreerde het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Tongeren in 1409 een betaling aan 'magister Hubertus pictor'. In het testament van Jan de Visch van der Capelle uit 1413 wordt melding gemaakt van een werk van ene meester Hubert. En ook in de Gentse stadsrekeningen zijn enkele sporen naar 'meester Ubrecht' en diens atelier te vinden.

Dat atelier stond dan ook hoog aangeschreven in Gent. Zo weten we nu ook dat Hubert van Eyck en zijn medewerkers twee ontwerpen voor een retabel maakten in opdracht van de schepenen van de stad, waarvoor het atelier een mooie vergoeding kreeg. Die goede reputatie was ook de reden waarom het echtpaar Vijd-Borluut bij Van Eyck aanklopte voor het vervaardigen van *Het Lam Gods*. Vast staat dat Hubert van Eyck het eerste ontwerp, de zogenaamde ondertekening, van het veelluik maakte en ook aan de uitvoering ervan begon. Volgens experts werkte hij bijvoorbeeld aan delen van het centrale paneel, waarop het lam zelf prijkt.

Maar in 1426 stierf Hubert van Eyck. *Het Lam Gods*, dat een monumentaal werk moest worden, bevond zich nog maar in de beginfase. Zou het onafgewerkt blijven? Daar zag het lange tijd naar uit... tot ene Jan rond 1430 het penseel van zijn gestorven oudere broer Hubert overnam. Alhoewel, broer? De meeste kenners gaan ervan uit dat Hubert en Jan broers waren, maar helemaal zeker is dat niet.

Over Jan van Eyck weten we alleszins meer dan over zijn (vermoedelijke) broer. Meer dan twintig werken van hem – het exacte aantal is onderwerp van discussie, omdat niet elke toeschrijving ongecontesteerd is – prijken in gerenommeerde musea als het Parijse Louvre, de Berlijnse Gemäldegalerie en de Londense National Gallery. Hij werd geboren rond 1390 en begon zijn werkleven als verluchter van handschriften, waarbij zijn oog voor detail en zijn verfijnde techniek van pas kwamen. Hij huwde met Margareta, wier portret vandaag in het Brugse Groeningemuseum te bewonderen is. Hij schilderde voor graven en hertogen, werkte zich zo op tot een gegoede burger en maakte verre reizen. Hij stierf in 1441 in Brugge.

Volgens veel experts is dit portret van een man met een tulband door Jan van Eyck eigenlijk een zelfportret. Met andere woorden: zo zou Jan van Eyck eruitgezien hebben.

Jan koesterde dan wel een enorme bewondering voor zijn oudere broer, maar iedereen is het erover eens dat hij Hubert in kunde overtrof. Analyses leren ons dat hij delen die zijn broer al geschilderd had verbeterde en dat hij de compositie van *Het Lam Gods* naar een hoger niveau tilde. Ook was het Jan van Eyck die erin slaagde om de kleinste details op het veelluik haast akelig realistisch weer te geven. Hoe hij dat deed, is ook voor hedendaagse schilders en kenners een raadsel. Mede daardoor

VAN BERLIJN OVER VERSAILLES NAAR GENT

In 1913 was Gent gaststad voor de negentiende Wereldtentoonstelling. Die vond plaats in de Sint-Pieters-Aalstwijk, waar zich vandaag het Citadelpark en het Miljoenenkwartier bevinden. ‘De grootste tentoonstelling die ooit in België gehouden is,’ zo luiden de krantenadvertenties. ‘25 natiën vertegenwoordigd. Talrijke attracties: Tuinbouw-paleis, Modern-dorp, Geschiedkundige Spoorwegtentoonstelling, Panorama en Congo-Museum, Salon van Schoone Kunsten, Wijk van Oud-Vlaanderen, Sportterrein, Internationale roeiwedstrijden, muziekfeesten, wedstrijden, enz.’

Om de verwachte stroom aan bezoekers op te vangen, werd het station Gent-Sint-Pieters gebouwd. Het station Gent-Zuid, dat in 1928 definitief gesloten zou worden, was immers te klein. Vandaag is Gent-Sint-Pieters het vierde drukste station van België, met zo’n 60.000 reizigers per dag.

De Sint-Baafskathedraal hoopte een graantje mee te pikken van de Wereldtentoonstelling. Een aanzienlijk deel van de bezoekers zou allicht van de gelegenheid gebruikmaken om *Het Lam Gods* te bezoeken, zo redeneerde de kerkfabriek. Maar bij een grondige inspectie van het retabel stelden de beheerders tot hun verbijstering vast dat er verschillende vlekken – ‘die op schimmel lijken’ – onderaan *Het Lam Gods* te zien waren. Had-den de kachels die de kathedraal verwarmen ze veroorzaakt? Of waren het toch weer die dekselse vleermuizen?

Een promotiekaart voor de Wereldtentoonstelling in Gent.

De kerkfabriek nodigde een delegatie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten uit om advies te verstrekken. De leden van die commissie kregen bijna een toeval toen ze vernamen dat een medewerker van Sint-Baafs een vlek had proberen te verwijderen met water en zeep. Het probleem moest alleszins dringend aangepakt worden, want op 26 april 1913 zou de Wereldtentoonstelling van start gaan.

Na het bezoek van de delegatie ontstond er een fel briefverkeer tussen de Koninklijke Commissie voor Monumenten en de kerkfabriek. De Commissie eiste aanwezig te mogen zijn bij de reiniging, want blijkbaar waren er mensen in Sint-Baafs die het een goed idee vonden om de eeuwenoude panelen te lijf te gaan met water en zeep. De kerkfabriek antwoordde dat ze het ‘op een zeer klein oppervlak geprobeerd hadden, dat het op een paneel van Coxie en dus niet van Van Eyck gebeurd was, en dat er geen bijkomende schade was’. Dus waarom al dat gedoe?

Heeft er iemand al eens aan gedacht om de Vijdkapel beter en vaker te verluchten, antwoordde de Commissie. Uiteindelijk werd een professionele reiniger ingezet en verdwenen de vlekken. De kapel zou voortaan beter verlucht worden.

De Wereldtentoonstelling lokte inderdaad tienduizenden bezoekers uit binnen- en buitenland naar Sint-Baafs. Ze waren lyrisch over *Het Lam Gods*. De reputatie van het werk kreeg nog maar eens een boost.

De Wereldtentoonstelling zelf kon op minder bijval rekenen. Kardinaal Désiré-Joseph Mercier vond bepaalde delen van de expo te ‘liederlijk’ en riep de gelovigen op om ze te mijden. Ook de aanwezigheid van wat vandaag een “menselijke zoo” heet – waarbij een Senegalees dorp werd nagebouwd, bevolkt met meer dan honderd Afrikanen – zorgde voor veel ophef. Niet omdat het concept mensonterend was, maar omdat enkele Gentse meisjes iets te veel interesse hadden in de Afrikanen. Op het einde van de Wereldtentoonstelling, toen de Senegalezen vertrokken, schreef de *Gazette van Gent*: ‘De spoorwegkaaien stonden vol volk, waaronder ook vele vrouwen, en er waren er zelfs die weenden, waarop zij door een ander deel der aanwezigen geweldig uitgescholden werden. Sommige juffers aarzelden

niet de zwarten waarmee zij tijdens hun verblijf tijdens de Tentoonstelling bepaald kennis hadden gemaakt te omhelzen en hun een hoopvol “tot weerzien!” of een droevig “vaarwel!” toe te roepen. Geen wonder dat dergelijke betoogingen bij vele omstaanders verontwaardiging verwekten.’

De expo werd ook geteisterd door de grote internationale spanningen in die periode. Een economische malaise gecombineerd met steeds grotere imperialistische ambities van de Europese grootmachten leidden tot een wapenwedloop. Het continent balanceerde in die periode al op de rand van een grote oorlog. De Duitsers boycotten de Wereldtentoonstelling: ze wilden niet deelnemen aan een evenement met een grote Franse aanwezigheid, in een stad waar dan ook nog eens franskiljons de plak zwaaiden. Niet iedereen in Duitsland was het echter met die boycot eens. Sommigen vonden dat ze de Vlamingen net te hulp moesten schieten in de ‘rassenoorlog’ die heerste in België en die volgens hen in essentie ging om de strijd tussen enerzijds de Vlaams-Duitse en anderzijds de Waals-Franse cultuur. Om dezelfde reden waren de Fransen op hun beurt wel massaal aanwezig in Gent: ze wilden de organisatie en de Belgische overheid steunen in hun strijd tegen de vernederlandsing.

De oproep om de Rijksuniversiteit Gent te vervlaamsen en dus het Frans als voertaal te vervangen door het Nederlands klonk toen al luid, al zou het tot 1930 duren tot die eis ingewilligd werd. Dankzij de grote aanwezigheid van de Fransen flopte de Wereldtentoonstelling van 1913 niet helemaal, al bleef er wel een grote schuldenput achter. Maar enkele maanden later zou dat financiële verlies de minste van de Gentse (en Europese) zorgen blijken.

Heinrich Himmler (centraal) bezoekt het concentratiekamp Mauthausen.
De man rechts vooraan op de foto is August Eigruber.

De Gauleiter van Oberdonau, August Eigruber – een persoonlijke vriend van Hitler en een van de weinigen die hem met “Adolf” mocht aanspreken – besloot daarop voorbereidingen te treffen om de volledige inhoud van de zoutmijn op te blazen. Op 10 april liet hij vier kisten tussen de kunstwerken plaatsen met het opschrift ‘Voorzichtig. Marmer. Niet laten vallen’. In werkelijkheid ging het om honderden kilo’s springstof. Drie dagen later volgden nog eens drie kisten.

Eigruber – die op dat moment al een waslijst aan oorlogsmisdaden op zijn palmares had, waaronder het laten vergassen van mensen met een beperking – wachtte op de komst van de geallieerden. Zodra ze in de buurt van de zoutmijn waren, zou hij een groot stuk van de Europese kunstgeschiedenis opblazen.

Kort na 30 april bereikte hem het bericht dat zijn vriend Adolf zelfmoord had gepleegd in zijn Berlijnse bunker. Lang kon het nu niet meer duren...

De directie van de zoutmijn was op de hoogte geraakt van Eigrubers plannen en besloot om enkele lokale mijnwerkers in te zetten om de kunstschaten te redden. Via een geheime toegang trokken ze, op gevaar van eigen leven, op 4 mei de mijn in. Ze verplaatsten onder meer de kisten met *Het Lam Gods* naar een veiligere ruimte in het gigantische gangencomplex en verwijderden de springstofladingen.

Toen Eigruber die ingreep de volgende dag vernam, dreigde hij ermee vlammenwerpers in te zetten om alle kunst te vernietigen. De mijnwerkers besloten daarop alle ingangen van het complex op te blazen. De kunstwerken waren zo weliswaar veilig, maar voorlopig ook ontoegankelijk. Ze wonnen daardoor voldoende tijd, want op 8 mei arriveerden de Amerikanen in Altaussee. In hun gezelschap bevond zich ook de Monuments, Fine Arts and Archives-groep – beter bekend als de *Monuments Men*. Deze groep had als opdracht alle door de nazi’s gestolen kunst terug te vinden. In Altaussee schoten ze daarbij de hoofdvogel af: de geschatte waarde van de inhoud van de zoutmijn was meer dan 3 miljard dollar!

Het puin aan de ingangen werd geruimd en als eersten trokken *Monuments Men* Robert Posey en Lincoln Kirstein de zoutmijn in. Daar troffen ze de *Madonna met Kind* van Michelangelo aan, geroofd uit de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Kort daarna vonden ze ook de panelen van *Het Lam Gods*. Voor de derde keer in zijn geschiedenis – na de Beeldenstorm van 1566 en de brand van 1822 – was het veelluik nipt van de vernietiging gered. Net als meer dan 6000 schilderijen, zo’n 100 beelden,

De moedige mannen die voor 3 miljard dollar aan kunst redden,
waaronder *Het Lam Gods*.

Daniel Kern, een van de *Monuments Men*, en kunstexpert Karl Sieber onderzoeken het pas teruggevonden Adam-paneel.

circa 1500 zeldzame boeken en meer dan 100 wandtapijten. Werken van grote kunstenaars als Vermeer, Rembrandt, Tintoretto, Rubens en Hals bleven zo bewaard voor de mensheid. Met dank aan enkele moedige mijnwerkers.

Begin juni trok Leo van Puyvelde, directeur-generaal voor de Bescherming van het Cultureel Patrimonium, naar Oostenrijk om de terugkeer van *Het Lam Gods* te regelen. Op 5 juni 1945 schreef hij een brief aan bisschop Coppieters: 'Het verkeer per spoorweg is volkomen uitgesloten voor onafzienbaren tijd. Het vervoer van het meesterwerk per autowagen zou misschien

30 oktober 1945: onder grote belangstelling arriveert *Het Lam Gods* in Gent.

gevaarlijk wezen voor de oude paneelen: sommige wegen heb ik in slechten staat bevonden, en schokken zijn onvermijdelijk. Wanneer het vervoer toch langs den weg zou moeten geschieden, zou het wenschelijk zijn dat eerst een nauwkeurig onderzoek gedaan werd omtrent den staat waarin zich het schilderwerk van het meesterstuk bevindt en een restaurator zou moeten gestuurd worden om mogelijk losgekomen verfschilders vast te leggen. Deze restaurator zou moeten gemilitariseerd worden opdat hij toegang zou kunnen verkrijgen om in het bezette gebied van de Amerikaansche Legers te komen.'